

SÖTÉR ISTVÁN: EÖTVÖS JÓZSEF

Akadémiai Kiadó, Bp., 1953.

Eötvöst már a polgári irodalomtörténet-írás különös figyelemben és olykor szinte szokatlan megértésben részesítette, a felszabadulás után pedig érthető módon megint hamar ráirányult irodalmárok, oktatók és kultúrpolitikusok érdeklődése. Viola, Dózsa és a parasztforradalom regényírója, a Végrendelet és az Én is szeretném... költője a „problematikus” írók serege mellett aránylag a legkevésbé látszott problematikusnak; sőt véletlen, hogy a Magyar Klasszikusok-sorozat A falu jegyzőjével indult, ugyanitt hamarosan másik nagy regényét is kiadták, s e tekintetben olyan nagyokat is megelőzött, mint Arany és Vörösmarty. Esméinek időszerűségéhez hozzá kell még számítanunk emberi egyéniségének, csöndes tragédiába forduló életművének különös vonzását, s megérthetjük, hogy a monografikus feldolgozásra is szinte magától kínálkozott.

Mindezek a körülmények nyilvánvalóan érvényesültek Sötér István választásában is. A szakembernek azonban észre kell vennie, hogy műve létrejöttében csak másodlagos szerepe volt a feladat látszólagos könnyűségének és időszerűségének; sokkal nagyobb helyet kap benne a még megoldatlan problémák meglátása és komoly, csaknem kíméletlen fölvetése. Nem szólva arról, hogy pusztán filológiaiilag is számos részletkérdést újból tisztázni kell (aminő pl. Eötvös nyugati utazása, kapcsolata barátaival, disszidálásának részletei stb.) — a kínálózó összképbe nemcsak A falu jegyzőjét és a Dózsa-regényt kellett beilleszteni, hanem A karthauzit és a 49 utáni elbeszélő műveket, nemcsak a centralista, majd Kossuthhoz közeledő, később népoktatási törvényünket megalkotó Eötvöst kellett tekintetbe venni, hanem azt is, aki 48 szeptemberében hátat fordított a szabadságharcát vívó országnak, s a Bach-korszak elején egy ideig a birodalomba való beilleszkedésben kereste Magyarország üdvét. Az író portréja nyilvánvalóan csonka lett volna a publicista és a kultúrpolitikus bemutatása nélkül. A kritikus csak dicsé-

rettel szólhat nemcsak az ábrázolás, hanem a problémafölvetés teljességéről is, amely felhasználta az eddigi kutatásokból csaknem mindent, ami elfogadható, nem állt meg a költészet határánál, hanem belemélyedt a korpolitikai történetébe is, s különösen a pályakezdés elemzésében az egykorú francia irodalomra és bölcselőre is bőségesen támaszkodott.

Számvetésünk először természetesen akörül forog: mi az, amit Sötér megoldásaiból helytállóan, megnyugtatóan tisztázottnak érzünk? (Nem érintve a tisztán történeti jellegű kérdéseket, amelyekhez a szakma embereinek kellene minél előbb hozzászólniuk.) Úgy látjuk, hogy Eötvös, az író véglegesen megtalálta a maga helyét múlt századbeli irodalmunk fejlődésének egészében. Kisfaludy Károly, Fáy András és mások kísérletei után az ő nevéhez kell fűznünk a teljes értékű magyar kritikai realizmus megteremtését. Ezt a tételt dokumentálják Sötér bőséges, meggyőző, mintaszerű regényelemzései. Ezekben bizonyos egységes módszer érvényesül: mindig a központból: az eszméiségből, az író célzatából és magatartásából indulnak ki, ezzel megteremlik a természetes kapcsolatot a mű és a kor között, — ebből a háttérből emelkednek ki a szereplők, akik így nemcsak az író szándékának, hanem a 48 előtti Magyarország nyüzsgő életének is hordozóivá lesznek. Kiderül azonban az elemzésekben, hogy Sötér számára a „kritikai realizmus” nem korlátozódik csupán a művek eszméiségére, hanem csakis a neki megfelelő művészi eszközök alkalmazása által válik teljessé. Józan kritikával és távolságtartással bírálja A karthauzi művészi eszközeit: az elmélkedő és drámai elem szeretlen együttélését, az útinapló- és aforizmaszerű elemek betűzdelését, s ezen az alapon jut arra a következtetésre, hogy „Eötvös későbbi, realista művészetének nyomait A karthauziban csak elvétve találhatjuk meg”. Észreveszi és A falu jegyzőjével kapcsolatban nyomatékosan kifejti azt is,

hogyan a magyar kritikai realizmus már első nagy diadalát is erős részben az élményi körök kibővítésének, a közvetlen tapasztalati anyag gazdagságának köszönheti. („... az életismeret kimeríthetetlen tartalékaiból táplálkozik.”) A három nagy regény tárgyalása egy-egy kipillantással a magyar regény fejlődésének távlati képévé szélesedik. Jó alkalmat nyújt erre A falu jegyzője környezetrajzának jellemzése. A magyar regényben ekkor is még, részben talán az eposz örökségeként, nagy mértékben kötelező az, amit romantikus festőségek szoktunk nevezni (Jósika, Kuthy, meg a kezdő Kemény is). Eötvös A karthauziban is alig tett engedményeket ennek a modornak, A falu jegyzőjében pedig egyszerűsre mindenkorra, a nagy orosz realistákra emlékeztető bátorsággal szakít vele. (Abba a „hideg, hangulat és derű nélküli légkörbe” kíván vezetni, „melyben a Nyúzók, a Karvalyok és Sáska-tyak, a Rétyek búnei tenyésznek” ... „majd csak az orosz kritikai realizmus példáján felbátorodó magyar regények merik a századfordulón az ilyen sivár képeket újra fölleleveníteni, a kiegyezéskori magyar regényben ez a fajta realizmus teljesen hiányzik.”) A magyar regény fejlődéséről alkotandó szemléletünk számára fontos az, ahogy Sötér különbséget tesz Eötvös puritán realista technikája és szemlélete, meg a Jókai-féle, hosszú időre uralomra jutó anekdotikus realizmus között. A különbséget természetesen nemcsak a kimondott tételek érzékeltetik, hanem azok az eredmények is, amelyekre Sötér különösen a két nagy regény szerkezetének, cselekménybonyolításának, konfliktusának, drámai csomópontjainak bemutatása révén eljut.

Számos új színt kapunk a műben Eötvös emberi alakjának megelevenítéséhez is. Kezdetben talán kissé aprólékosnak és fárasztónak érezzük azt, ahogy a szerző a személye köré fűződő baráti szálakat egyenként és nagy gondossággal kibogozza; az ábrázolás azonban egyre tartalmasabbá válik: nemcsak Eötvös életmódjáról és társaságáról tájékozódunk, hanem megérezzük ennek a körnek meghittségét is, a kölcsönös hatásokon, a közös élményeken át kibontakozó neves eszmiséget, a széles művelődési hátteret, és rendszeres összefüggésben kapjuk azt a programot, amely nélkül a 48-as átalakulás sem érhető meg teljesen. Nemcsak Eötvös él ezeken a lapokon, hanem a fiatal Szalay és Trefort is, s a magyar mozgalom mögött ott zajlik a korabeli, a tudományos szocializmus megteremtése előtt álló Európa eszmei forrongása. Legmeggyőzőbbek és emberi szempontból is leghitelesebbek a könyv utolsó fejezetei; az „érett, tapasztalt, sokat szenvedett” öregedő, betegeskedő író-állam-

férfi fokozatos elszigetelődése, magára-maradása, csalódása egész környezetében és eszményei egy részében is: mélységes emberi dokumentum. A könyv módszerének értékét nagyban emeli az a technika, ahogy a szerző mintegy hosszmetzetek vázolásával, egy-egy eszme, magatartásforma első felbukkanásakor a jövőbe vetett pillantással, a következmények sejtetésével ezt a végső korszakot aprólékosan előkészíti.

Nem túlzás tehát azt mondani, hogy Sötér monográfiájának ott van a helye marxista irodalomtörténetírásunk nagy sikerei között. Ha van hibája, az a marxizmus módszerének helytelen alkalmazásából ered, abból, hogy a pályakép bemutatásának számos pontján mégiscsak engedett a téma látszólagos könnyűségének, elfogadta a legkézenfekvőbb magyarázatot, holott az tüzetesebb vizsgálat után vulgárisnak, felszínesnek bizonyult volna. A tetszetősség nem mindig egy a belső igazsággal, s azok a társadalmi tényezők, amelyekre marxista szemléletünk épül, nem mindig érvényesülnek és hatnak olyan közvetlenül, annyira a felszínen, mint ahogy az Eötvös-monográfia egyes szakaszai föltételezik.

Legkifogásolhatóbb ebből a szempontból a pályakezdestről, a fiatalokri válságokról és A karthauziról alkotott kép. Sötér a fiatal, félig-gyermek Eötvös első eszmélkedéseinek, első alkotásainak, első úgynevezhető közszereplésének bemutatásában és értékelésében túlhajtja a társadalmi magyarázatot, és mellőzi a lélektani és általános fejlődési sajátosságokat. „A túlcsigázott érzelmességből fakadó fájdalom, a vágyak, az eszmények és a valóság konfliktusából származó pesszimizmus s a világról alkotott keserű kép” tipikus fiatalokri jelenségek, majdnem szó szerint megvannak a tíz évvel fiatalabb Madáchnál is — és ha a társadalmi helyzetbe ágyazva képzeljük is el őket, a fő mégiscsak az, hogy nem szabad nekik túlzott eszmei jelentőséget tulajdonítanunk, mint ezt Sötér teszi. Akkortájt sok volt az ilyesmi az irodalmi divat is, erre megint Madáchoz idézhetnénk példákat. Azok a motívumok, amelyeket a Bosszú c. korai dráma variál, jól ismertek a kor romantikus drámáiból, — kérdés: mennyi személyes átéltséget szabad bennük feltételeznünk. Fialat arisztokraták törekvése arra, hogy mielőbb nyomtatásban adjanak ki valamit: régi, elég gyakori jelenség, amelyet persze ekkor a mozgalmasabbá váló nemzeti és irodalmi légkör is élesztgetett. A „fiatal írócsoport” első tudatos irodalompolitikai állásfoglalása (Kazinczy mellett, Bajzáék ellen) nem rájuk, hanem az öregekre jellemző: ők keresnek, alkonyukat érezve, támaszt a legfiatalabbakban az egyre kellemetlenebbé váló Bajza-

nemzedék ellenében. Ne feledjük, hogy Eötvös 1813-ban született, szellemi eszmékedése tehát legkorábban a húszas évek vége felé kezdődhetett, a döntő hatások a harmincas években érték, s legfeljebb a harmincas évek derekán indulhatott meg világnézetének, elveinek tudatosodása és szilárd kikristályosodása. Ami ennél előbb észlelhető, abban nem kell okvetlenül az önálló egyéniség tudatos, komoly, mélyről jövő megnyilatkozásait látnunk (ami ugyan életrajzíróinknak elég tipikus hibája) — másrészt pedig a kialakulás sugalmazóit, a fiatal egyéniség szellemi talaját és táplálékát is ott kell valahol a közelben, a maga éveiben keresnünk, s nem célszerű a messzi múltban keresgelnünk.

Ezt a kritikát teljes mértékben vonatkoztatom arra az elgondolásra, amelyet Sőtér a fiatal Eötvös elindulásáról, világnézetének és magatartásának felvilágosodott alaprétegeről, a felvilágosodott eszméknek egész életén végighúzódo jelentéséről megalkotott. Annyira alapvető ez a koncepciója, hogy minduntalan visszatér hozzá, s többször is határozottan megfogalmazza. „Eötvös pályájának első fele a felvilágosodás eszméinek tiszta és harcoss kibontakozását mutatta” — amint ezt a pálya végéről visszapiillantva megegyezően lejegyezi. Maguk az adatok valóban kissé csábítanak erre a beállításra. Pruzsinszky, a házitanító részese volt a Martinovics-összeesküvésnek. Veszlerle egyetemi tanár a francia forradalomról szóló előadásaival lelkesíti fiatal hallgatóit: „a demokrácia szellemének első fuvalmai már akkor átlengék e hazát” — s Eötvös „a francia forradalom eszméit ugyanolyan mélyen éli át, mint a századelő nagy nemzedéke”. Valóban nagy a kísértés, Pruzsinszky és Martinovicson keresztül a fiatal Eötvös szellemi gyökereit egészen a nagy francia forradalmat előkészítő felvilágosodásig vinni vissza! Hát még ha megemlítjük, hogy a ferenci abszolutizmus sötét korán valóban végighúzódik (főként az öregebbeknél, mint pl. Kazinczy) a felvilágosodott hagyomány néhány lappangó erecskéje, s hogy a kezdő Bajza Toldyhoz írt leveleiben Voltaire szellemét idézi. Sőtér enged is ennek a kísértésnek; a felvilágosodás eszméiben találja meg a fiatal Eötvös szellemének megtermékenyítőjét, s ezen a láncszemen keresztül kapcsolja őt Kölcseyhez. Úgy tűnik föl, mintha mindaz, amit alkotott, a XVIII. század folytatása volna, s a Horvát István-féle patriotizmus és az éppen virágjában levő romantika csak másodlagosan színeznék.

Magát az alaptételt már Mátrai László oda módosította, hogy Eötvös nem a felvilágosodásban, hanem a XIX. század liberalizmusában gyökerezik, s ehhez marad hű

pályája minden fordulatán. Ez a korlátozás, bár alapvetően helyes, még mindig nem elegendő arra, hogy a fiatal Eötvös pályakezdésének, szellemi gyökerzetének „forrásvidéket” meghatározza. A további szűkítés során a szájak a restauráció és a polgárkirályság francia szellemi világa felé vezetnek. A júliusi forradalom hatására vall az ismert margitszigeti epizód; az 1832–36-os országgyűlés ifjai már erősen korszerű francia olvasmányok hatása alatt állanak. A karthauzi-ból visszakövetkeztetve, Eötvös maga is sokat olvashatja ez időben a franciákat, s a könyv-élményekhez aztán az utazásain szerzett személyes benyomások járulnak. Egyes dolgokat nem is kellett okvetlenül olvasnia, — eljuthattak hozzá, ahogy ma mondjuk, a kor levegőjével.

Restaurációs-kori szellemiséget mondan, de ezt ne értsük semmiképpen egyértelműnek a reakcióssal. A húszas és harmincas évek Franciaországában a legsütétebb reakció erői csakugyan elérkezettnek látták az időt arra, hogy uralmukat visszaállítsák, de mindvégig hol a forradalmi republikánus, hol a bonapartista eszmék ellenállására ütköztek, s a klérus és a jezsuiták hatalmi aspirációi ellen jó fegyvernek bizonyultak a múlt század öröksége gyanánt feltámasztott felvilágosodási eszmék is. A kor arcúlatának uralkodó vonását mégsem ez a másodlagos felvilágosodás jelöli ki, sőt vannak határozottan felvilágosodás-ellenes mozzanatai. Az új nemzedék, amely július tájára nő fel és keresi a maga helyét a nagyok árnyékában, a fennálló társadalmi-politikai intézményekben már nem hisz, bennük tekintélyt nem lát, de támaszt keres önmagában, saját belső szabadságának tudatában. Ez magatartását erősen eszméiv és erősen szubjektívává teszi; gondolkodását a közeleti nyomás idealisztikus irányba téríti. A filozófiai gondolkodás súlypontja áttevődik a morálra, a szabadságeszme is inkább erkölcsi, mint politikai színezetet kap. Errefelé tolódik a vallás is, amelyet nem vetnek el, de megfosztják dogmatikus tartalmától s elárasztják a maguk bőven felbuzgó affektivitásával. Érzelmi morál, érzelmi vallásosság kezert fog, s mindkettőnek sokat hangoztatott központi követelménye: a közösség iránti kötelességek hangoztatása, az önzés elítélése. Történet szemléletükben hol a társadalom közeli megújulásának utópisztikus várokozásába sülyednek bele, hol meg az emberiség lassú, folytonos tökéletesedését hirdetik (perfekcionizmus). Ahogy aztán ez a nemzedék a maga valóságos életét élte, abban olykor a legvadabb ellentétek találkoztak: spiritalizmus és érzékiség, csömör, világfájdalom és világmegváltó tervek, a magány bensőségbe való menekülés és a „hasznos”

közszereplés követelése. Filozófusok — Maine de Biran, Cousin, Lamennais — és költők — Lamartine, Sand, Musset — egyaránt munkálkodtak ennek az ellentétéktől terhes közhangulatnak a kialakításában.

Úgy vélem, ez az a talaj, amelyről a fiatal Eötvöst el kell indítanunk. Nem felvilágosult ő, nem is romantikus, nem is liberális, de mindegyikből van benne valami, mert a restaurációs-lajosfülöpi kor szellemisége eklektikus, abban magában él együtt az eszméknek és magatartásformáknak ez a furcsa forrongása. De a fő irányok mind visszhangzanak a karthauziban. Gusztáv, a kor gyermeke, ott áll magas eszmeiség és sívár „éldelet” választóján. Párizsból a kolostor és a természet magányába menekül („bizonyos embereknek, akik boldogok úgysem lehetnek, el kell hagyniuk a világot”), de halálos betegen is megúnja a kolostori nyugalmat és tétlenséget. Végső számvetésében a kor hitvallásának nagy tételeit visszhangozza: beszél „a szüntelen haladás és tökéletesülés törvényei”-ről, „az emberi nem el fogja érni nemes célját”, — „az isten társaságra teremté az embert” — „az emberi társaság egy test” — s végül: „Szeressetek! Ó, de ne csak egyesekért dobogjon ifjú szívetek... a világnak polgárivá születtetek, a nagy emberi családnak gyermekei vagytok”.

Ily módon revideálandónak gondolom azt is, amit Sötér a 78. lapon A karthauzi alapkonfliktusáról a következőképpen állít: „a felvilágosodás nagy eszméitől áthatott, s a korai szocialista gondolkodók tanaitól is megérintett lélek összeütközése a kapitalizmus hideg, kiábrándító világával”. A konfliktus mindkét oldalát módosítani kell. Gusztávot nem a felvilágosodás fűti, hanem az a korszellem, az az új eszmeiség és morál, amelyet fentebb kifejtettem, — és amivel találkozik, az nem egyszerűen „a kapitalizmus”. Ez a marxi szemléletet alkalmazni óhajtó irodalomtörténész visszavetítő eljárása. Hangsúlyozni kell, hogy Eötvösök nemzedéke számára még nem létezett „a kapitalizmus”, úgy, ahogy mi történémi távlatból a múlt század jelenségeit összefoglaljuk, tehát nem is mondhatjuk rólok, hogy „látják a kapitalizmus hibáit és mégis hajlandók hazai viszonylatban harcolni a kapitalizmusért.” Ez annyit jelentett volna, hogy szocialista módra meglátták azokat az objektív törvényszerűségeket, amelyek ezt a kapitalizmust a társadalomfejlődésnek akkor egyetlen útjává tették, meglátták azt, hogy ez a kapitalizmus elvileg erkölcsstelen, tökéletlen társadalmi forma, amellyel nem megalkudni kell, hanem túlhaladni rajta és megdönteni. Ilyen elvi belátása ennek a magyar nemzedéknek aligha volt. Amit Eötvös Párizsban látott, az az ő számára

nem „a kapitalizmus” volt, hanem inkább egy csődbejutott politikai rendszer és egy korhoz kötött életforma, amelynek morális gyöngéi voltak jelentősek az ő szemében.

Ez alapon vitathatóvá lesz az is, ahogy Sötér a mű egyes társadalmi típusait, különösen Armand alakját interpretálja. Igaz, hogy Armand önmagát 1830 után „proletárius”-nak nevezi, ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy benne az író a „proletariátus” képviselőjét akarta megalkotni, s hogy erre éppen egy bankáriút választott, annak mindössze az az oka, hogy a proletariátusról „hiányosak az ismeretei”. Először is: itt megint abba a hibába esünk, hogy a „proletár” szót, mint előbb a „kapitalizmus”-t, a szónak későbbi, a tudományos szocializmus által pontosan körülhatárolt értelmében vesszük, holott az eszméknek abban a még forrongó, alakulatlan stádiumában Eötvös minden bizonnyal szélesebb értelmet tulajdonított neki, mint mások még jóval később is: talán ő is a társadalmi perifériájára szorult, lecsúszott egzisztenciát értette rajta. Különbösen is: vajon mennyire kell komolyan venni, ha Armand maga nevezi magát proletárnak? Másodszor pedig: ha valóban a proletár-problematikát akarta volna bemutatni, szerehetett volna hozzá adatokat és tapasztalatokat éppen a franciaországi útját megelőző évek eseményeiből; lehetetlen, hogy ne tudott volna a harmincas évek francia munkásmozgalmairól, különösen a lyoni eseményekről. De Eötvös nyilvánvalóan nem társadalmi keresztmetszetet akart adni, hanem inkább morális és világnézeti problémákat feltárni, ehhez pedig azoknak az osztályoknak életéből vesz anyagot, amelyek a kor forrongását a legtudatosabban tükröztetik.

Ezzel azonban fölmerül a legsúlyosabb kérdés A karthauzi kapcsán: mennyi hát benne a „hazai érdek”, s a közvetlen társadalmi mondanivaló? Én azt hiszem, ezt a hazai érdeket jórészt helyettesíthetjük Eötvös fejlődésének személyes érdekével. Az ő gazdag lelkének személyes útkeresése és nyilvánvalóan osztályából, de az egész akkori hagyományos világból való kinövés hangzik egybe az akkor Franciaországban felnövő fiatal nemzedék morális és politikai vajudásával. A személyes fejlődési válság és a korforduló még idegen életanyagon fejeződik ki; Eötvös pályája első szakaszán nem-szépirodalmi műveiben is fogad el idegen sugalmakat: a börtönügy és az írek nyomora nemzetközi publicisztikai téma azidőben.

Amit a fiatal Eötvös szellemi talajáról a fentiekben kifejtettem, vitássá teszi Sötér elgondolásának ezzel kapcsolatos egyik fő

tételét: a Kölcsey–Eötvös-párhuzamot. „Sokminden abból, amit Révai József Kölcseyről megállapít, Eötvös 1848 előtti pályáját is jellemzi... Kettejük viszonya a feudalizmus elleni harchoz, a feudalizmus válságához, a polgári forradalom céljaihoz, s ami a legfontosabb, a jobbágykérdéshez – hasonló, sőt helyenként azonos... Kölcsey megteremt egy magatartást a feudális múlttal és a polgári jövővel szemben – a haladó felvilágosult nemeseMBER magatartását. Ezt a magatartást vállalja Eötvös is... A Szalay-emlékbeszéd tanúsága szerint az irodalom a pályakezdő Eötvös számára ugyanazt jelentette, amit – Révai József szavait idézve – Kölcseynek is” – ti. a polgári világnak a nyelv, az irodalmi formák terén való megteremtését. Ez a párhuzamosítás, bár a részletekben van jogossága – az alaphelyzet megítélésében sok mindent nem vesz figyelembe. Legelőször is azt a néhány évtizedet, amely a két író föllépése között eltelt. A harmincas évek végén már nyilvánvalóan nem arról volt szó, hogy az „új, polgári világot” a nyelv, az irodalom területén teremtsék meg; a Kazinczy-korabeli pótlék most hasznos fegyvernek bizonyult, de nem a zsarnokság csapásaitól alétlan heverő forradalmi akarat, hanem a politikai-társadalmi viszonyokat átalakítani vágyó reformmozgalom kezében. De – bizonyos általános humanista és politikai eszméken túl, nem lehet közös nevezőre hozni Kölcsey és Eötvös eszmevilágát sem. A fő különbséget akkor értjük meg, ha a „Nemzeti hagyományok”-ra gondolunk. Maga a romantikus patriotizmus, amelyhez Kölcseyt még erős szálak fűzik, Eötvöst éppen csak hogy megérintette – és sokban más az az irány, amelyben túlhaladnak ezen az eszmevilágon. Eötvös nyugateurópai ihletésű rendszeres doktrinésége inkább a modern állambölcseletre és politikai tapasztalatra támaszkodik, figyelme inkább az intézményekre irányul, – Kölcsey egyik éltető forrása a múlt, a magyar történelem, szinte: a magyar nép története. Egyébiránt, hogy Eötvös és a magyar romantika kapcsolatát alaposabban meg kellene egyszer vizsgálni, arra a karthauzi egy részlete is figyelmeztet: a IV. rész 50. fejezete, amelyben Gusztáv a kolostorban a Vörösmarty-féle Rom ifjának három álmát álmodja végig.

Tudjuk, hogy a karthauzi után hamarosan bekövetkezik a fordulat a tettek, a közösségi munka és a hazai politikai agitáció, írói téren pedig a reális szemlélet felé. De éppen a regényíró Eötvös egész életén át visz magával egyetmást a Karthauzi-korszak hagyományából. Kritikai realista korában is megmarad az emberábrázolás terén hajlama az idealizálásra, a tipikus vonások

erősebb kiemelésére, s a nyers életszerűség csökkentésére. Ezt már a kortársak is szemérehányták, s a polgári kor életfrója is szigorúbban rója fel, mint Sőtér. Nem ártott volna figyelembe venni Voinovich Géza jellemzését (Ö. M. XX. kötet 227. sk. 1.) Eötvös regényalakjainak elmosódó körvonalairól, az egyéni rajz elnagyolásáról, hőseinek passzivitásáról, a belső fejlődés hiányáról. „A viharosabb érzések idegenek öelöttük. A szenvedély lázongását nem ismerik. Eötvösben az író éppúgy elfordul az indulatok háborgásától, mint az államférfi a forradalomtól... Nem jutott el a kedély másik határához sem: a naivság nyílt békéjéhez.”

Általában a két nagy regény, de különösen A falu jegyzője elemzését illeti ezen az alapon erős dicséret, de erős bírálat is. Amily gondosan építi fel Sőtér a regényt az eszmeiségből kiindulva a jellemek és a környezet társadalmi elemzésével, – annyira hiányzik ennek művészi-poétikai kiegészítése: a regénynek mint műalkotásnak, szereplőinek mint regényalakoknak felépítése. A regény három rétege – társadalmi szatíra, bűnügyi regény, családi regény – mindegyik mögött erős európai hagyomány áll, s ezt a hagyományt részben Eötvös is ismerte. Keveset szól Sőtér arról, – pedig a regény művészi oldala megértésének ez a kulcs-pontja – hogyan sikerült a három elem egységbeolvasztása. Ennek csak egyik, bár igen fontos mozzanatát nézi: a cselekmény, a szerkezet egységét, – de nincs figyelemmel az esztétikai, hangulati hatások egységesítésének problémájára.

A szatirikus szemlélet és hang nyilvánvalóan a regény közéleti, vármegyei vonalával van szerves kapcsolatban. Hiszen már a regény hangütése: az I. fejezet bevezető tájleírása szatirikus-írónikus; ez a hang szólal meg később fölerősítve a sokat emlegetett nagy jelenetekben: a tisztújítás előkészítése, a Réty-féle lakoma, a szavazás. Eötvös szemmeláthatóan jól mozog a szatíra világában; nem baj, sőt előny, hogy elbeszélése olykor nehézkesen körülményes; éppen szatirikus villanásai révén el tudja érni (túlnvómórészt) a közvetlenség, az életszerűség illúzióját. Ehhez a magatartáshoz illik az az ismétlődő regényírói eszköz, hogy beszédbe elegyedik az olvasóval, és mintegy jelenlevőhöz fordul hozzá. Hasonlóképpen nem zavar az állandó átsiklás az elbeszélés folyamán az eszmei síkba – az ezzel üzőtt játék válik az ironia forrásává. Még Eötvös szeme, látása is elevenebb, közvetlenebb ott, ahol a szatirikus cél irányítja; komoly portréi nem mindig fognak úgy meg, mint pl. Kenyházi Bandi elhanyagolt külsejének csúfondáros leírása.

A regény „családi” és bűnügyi rétege már eleve nagyobb próba elé állítja Eötvös művészi ábrázolóképeségét. Nyilvánvalóan két olyan tömb ez, amelyet a szatirikus alaptónus nem tud magába felvenni. Ezzel már adva van a regény fő művészi fogya-
tékossága: az elbeszélő magatartás kevert-
sége, az egységes alaptónus hiánya. A „csalá-
ládi” részekben már feltűnik Eötvös hangul-
lati szegénysége, hangulatfelidéző erejének
gyöngesége. Még leginkább a mondatok áradá-
sában, dinamikájában van valami érzelmiszín,
egyébként az intim jelenetekben a naiv bájt,
a közvetlen melegséget vagy a fájdalomból
leszűrt humort, általában az affektív színezet-
et bizonyos eszmei emelkedettség, olykor
lelkesülés, nyílt morális érdekelttség pótolja.
Az epikus hang mögött meg-megszólal az
író érzelmi fennkölttsége; ahol a téma ked-
vező, ez a magatartás is képes nagy jelenet-
eket létrehozni (pláne ha a szatírával egybe
tud olvadni), mint a statáriális tárgyalásban
vagy a regény végkifejlését hozó részekben
— egyébként pl a szerelmi jelenetekben már
a giccs határán jár. Bármennyire látjuk is a
fejlődést Eötvös írói eszközeiben, eszmeisé-
gében, a valósághoz való közeledésben.
A karthauzi óta — mégis el kell ismernünk,
hogy a korai mű előadásformáját, művészi
eszközeit, érzelmi színezetét tekintve homo-
génebb; az én-regény és a napló fikciója
szabadabb teret enged a líraiság kiadásá-
nak, az érzelem egységesítő hatásának. Más-
felől az, hogy Eötvös az érzelmi fennkölttség
felé készül emelkedni, nem kedvez a meg-
jelenítés konkrétságának sem; a családi és
bűnügyi részekben kevésbé találkozunk azzal
a „mindennapiság”-gal, amelyet Sötér a
megyei jelenetekkel kapcsolatban dicsér.
Mintha a magánélet viszonyaiból nem lett
volna annyi „dús nyersanyaga” (Sötér ki-
fejezése) Eötvösnek, — amennyit a megyei
életből össze tudott halmozni.

Mindezt ugyanolyan részletesen kellett
volna elemeznie Sötérnek, mint a szereplők
eszmei jellegzetességeit. A művészi elemzés
csékélyebb volta Sötérnek magatartásbeli
fogya-tékosságából ered: annyi gondosság-
gal merül el Eötvös regényírói világába, hogy
nem tud kellőképpen följé emelkedni, nem
tudja magasabb szempontból bírálni. Pedig
nagy szükség volna az ilyesmire pl. Viola
alakjának és történetének elemzésében.
„Violában Eötvösnek sikerült valóban jelen-
tős, mélyen emberséges, gazdag és értékes
jellemet teremtenie. Gyengédség és büszke-
ség, bátorság és önzetlenség egyesülnek
benne.” Valóban így áll a dolog, ha az eszmei
oldalt nézzük. De a művészi elemzés mér-
legére téve, kiütözközik az alakban az elemi
erő, a haramiaságba, majd önfeláldozásba
sodró szenvedély hiánya; Eötvös ábrázolá-

sában mind Viola, mind felesége túl eszmei
és túl tudatos. „A regény leghaladóbb, leg-
messzibb mutató lapjai azok, amelyeken az
író a nép nagy szívét, meleg szeretetét,
összetartását, jóságát, becsületét mutatja
meg.” Igen, de a színezés a kelleténél esz-
ményibb és idillibb. A regény kapcsolódása
a köreszmékhez mindenestre megkívánta
a fény és árny ilyen elosztását, s Eötvös
a népelet bemutatásában mégiscsak felül-
múlja Auerbach felszínes optimizmusát.
Azt a lágy, gazdag lírát azonban, amelyet
a Viola-történettel kapcsolatban Sötér hal-
lani vél, Eötvös inkább csak akarja, mint
produkálja. Tiszta epikus tehetség általában
többet bíz az olvasóra, inkább törekszik
érzékletes megjelenítésre, és kisebb arányban
közli maga a szereplőkre vonatkozó morális
ítéletét, — amely eljárással Eötvösnél sűrűn
találkozunk. A kritika pedig necsak az író
szándékát nézze, hanem a megvalósulás
sikerét is.

Hogy Sötér mindezt érezte, ha ki nem
mondja is, arra bizonyíték a Magyarország
1514-ben művészi eszközeinek rövid, de
találó elemzése, — illetve annak a fejlődés-
nek konstata-lása, amelyet Eötvös előző
művétől idáig megtett. A művészi emelkedés
legelső feltétele itt az elbeszélő intenció
sokkal következetesebb egységessége. Fel-
tűnő az a nyomaték, amellyel Eötvös a
regény előszavában a történelem „lovagias”
szemléletét elutasítja. „Történeteket úgy-
nevezett regényes modorban festeni...
könnyebb s néha háládatosabb is...”
Sötér nyomatékosan utal arra: mennyire
komolyan veszi Eötvös nemcsak az előszó-
ban, hanem a műben magában is a törté-
nelem igazságának szinte tudományos kiderít-
ését. A falu jegyzője közvetlen agatítási
szándéka helyett itt a tacitusi, puritán igaz-
mondás, valóság-leleplezés közvetetten moz-
gósító célzata érvényesül; ez pedig az egész
művön át diadalrajutott egy bizonyos rideg,
a mondanivalóval hatni akaró, drámai
szemléletet, amelynek fojtott líraiságát a
pusztulásnak, az események tragikumának
éreztetése adja. Persze, itt sem tudunk még
A falu jegyzője érzelmi fennköltségétől tel-
jesen szabadulni; Ártándi Pál és Fruzsina
szerelmi jelenete nem ad többet sablonos
eszmenyiségnél. De a fejezetek többségében
már növekedett az életszerűség, erősebb
a mondanivaló konkretizálása; a személyek-
ben, különösen a mellékszereplőkben, hatá-
rozott törekvés érezhető a jellegzetességre,
főként pedig jobban szemünk előtt áll a
cselekményt mozgató ellentétes erők vibráló
feszültsége. — Emelkedést veszünk észre
akkor is, ha a szereplők együttesét nézzük.
Sötér idézi A falu jegyzőjének azt a kritiká-
ját, amely a szereplők egy részét „régen

ismert” regényalakokként üdvözlí — Erzsébetet, Vilrát, Rétynt, Rétyt, Macskáházt, Ákost, Etelkát. Néhányuk nyilvánvalóan a romantikus regény jellegzetes szereplő-galériájából való, — a Sőtértől sokat dicsért fiatal nemzedék pedig nemcsak a centralistáknak, hanem a liberális reformereknek vágyálmaiban született meg; gondoljunk arra, ahogy Vörösmarty A fátyol titkaiban a parlagi Magyarországból kinövő alakokat megrajzolja. A Dózsa-regényben ilyen szempontból is kevesebb az irodalmi hagyomány; akad ugyan az együttesben többé-kevésbé ismerős vígjátéki figura is (Ollósi, Bebek Katalin), Telegdi Fruzsina csüppet sem előbb alak Tengelyi Vilránál, döntő mégis az, hogy még a történelminek nem mondható szerelmi történet szereplői is olyanok, mintha a történelemből lépnének ki: a karrierista Ártándi, a Szálerei-apa és leánya. Orbán diák helye szinte mértani úton van kiszámítva, de ezért alakjának és szerepének következetes továbbfejlesztésével és jelentőségének megnövelésével kárpótol az író: a kibonyolódás tragikumának magyarányúvá növelésében neki is jelentős része van. — Sőtér, bár utal az Orbán alakján s voltaképp a mű más jelentős szereplőin is alkalmazott elemző eljárásra, nagy lehetőséget mulaszt el azzal, hogy nem hasonlítja össze A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben ember- és jellemábrázoló módszerét. Arra az eljárásra, ahogy Eötvös szemünk láttára fölépíti Orbán, Klári vagy éppen Dózsa alakját, — s ahogy jellemüket fejlesztve, körülményeikből tragikus élet-sorsukat is kibontakoztatja, — nincs példa az előző regényben; ott mintha még megmaradt volna egy kis csökevény a romantika kész jellemeket adó technikájából. Talán legélesebb a különbség, ha Tengelyi volta-keppen statikus jellemével vetjük össze Dózsát, aki szemünk láttára fejlődik — egyszerű székely vitézből a paraszthad vezérévé, majd a forradalom vértanú-hőisévé.

A pályakép későbbi szakaszaival kapcsolatban még egy lényegesebb észrevételt szeretnék tenni. 48 után annyira nyilvánvaló a törés Eötvös pályáján, hogy mentegetésről szó sem lehet. Sőtér általános ítéletét erről a korszakról mégis kissé merevnek érzem. Nemcsak a szociális forradalomtól való megrettenést kell számításba vennünk, hanem azt is, hogy — éppen disszidálása folytán — Eötvös látott a legtöbbet Ausztria nemzetközi helyzetéből, s különösen az európai nagyhatalmaknak a mi szabadságharcunkat ignoráló perfidiája béníthatta meg annyira, hogy egy ideig nem tudott szakítani az ösz-birodalom kereteivel. Máshonnan is tudjuk, milyen volt 49 után a „csendes” Európa légköre; „a mai kor a lehangolásé” — jegyzi

fel Madách, pedig ő nem is járt túl az országhatárokon. Eötvös azok közé tartozott, akik közvetlenül érezték ennek a légkörnek a nyomását. Viszont a későbbi pozitív kibontakozás felé is adott ösztönzést azzal, hogy a „nemzetiség”-et a század egyik uralkodó eszméjének jelentette ki. Volt ennek súlya az államiság ideiglenes elveszte idején; nemcsak a magyarság ösztönzést erősítette, hanem hatott is a magyar politikai és kulturális vezetőréteg körében. Arany 1860-ban, a Hebbel-bírálat elején, szembeszáll azzal a nézettel, mintha a kor nem lenne képes nagy költői alkotások teremtésére; a tehetetlen, szétforgácsolt állapot csak addig tart, „míg valamely kor, mely a régivel meg hasonlott, irányesziméjét meg nem kapta a jövőre”, s megszűnik, „mihelyt egy közös zászló leng, melyre milliók szemei reménytelenül függesztvük”. Aztán így folytatja: „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költeménynemre, alig hihetem...” Ezt a bizonyosságot, amelynek része van a Buda halála létrejöttében, nyilvánvalóan Eötvös művének emléke is támogatta Aranyban, bár őreá közvetlenül inkább az a fogalmazás hatott, amelyet Eötvös a Kazinczy-emlékbeszédben adott a nemzetiség eszméjének.

A részletekre nézve: mint már említettem, dicséretreméltó erénye Sőtér könyvének a problémák nyílt fölvetése s az adatok bőséges felsorakoztatása, akár támogatják, akár vitatják elgondolását. Egy lényeges elhallgatás mégis szemére kell vetnem. Eötvös diákéveiről szólvá hivatkozik az ismert anekdotaszerű történetre, hogy ti. osztálytársai az iskolában nem akartak melléje ülni. Szerinte ezt az életrajzírók hitelesnek fogadják el. Nos, az egyik életíró, Voinovich, közelebbi felsorolás nélkül ugyan, de kétségbevonja az írónk fiatalokóra vonatkozó anekdoták hitelességét. „Az adomázó irodalmi hagyomány mendemondákkal cifrázta föl Eötvös gyermekeivét, amelyek lábrakaptak s beférkőztek irodalomtörténeti könyvekbe is. Mint a legtöbb művészi meg történeti adoma, ez is mind üres szóbeszéd; Eötvös maga megtagadta fia előtt valamennyit.” (I. h. 201. l.) Ezzel a véleménnyel számolni kellett volna a pályakezdés bemutatásakor.

Bár bírálatunkban minden részleten nem mentünk végig, az elmondottak alapján is megfogalmazhatjuk Sőtér könyvéről összefoglaló ítéletünket. Adatgyűjtésében és elemzésében minden eddigi Eötvös-monográfiánál alaposabb és részletesebb. A marxista-leninista irodalomszemlélet alapján egységbe tudja foglalni a nagy, szétágazó anyagot,

s értelmezni tudja a pálya és a mű minden lényeges szakaszát. Eleven, a kor mozgását jól érzékeltető alkotás. Hogy mégis, mint láttuk, néhány döntő helyen a teória legyőzi az élet valóságát, s hogy néhol kevesebb

disztinkciót találunk a problémák megoldásában, mint fölvetésében, annak a módszer merev alkalmazása és talán az alkalmazás általános kiforrotlansága az oka.

Barta János

SZAUER JÓZSEF: KÖLCSEY FERENC

Nagy Magyar Írók. Művelt Nép, Bp. 1955.

Marxista irodalomtörténetünk egyik legelső jelentős tanulmányát Révai József Kölcseyről írta. Ennek a tanulmánynak a kor társadalmi-politikai helyzetéről és irodalmáról szóló megállapításai felvilágosodás-kori és reformkori irodalmunk kutatásának és értékelésének alapköveivé váltak. Neimcsak hivatkozott, hanem épített is rájuk mindenki, aki ennek a kornak íróival, irodalmával foglalkozott. De eddig nem akadt irodalomtörténész, aki Révai tanulmányának szűkebb tárgyát, Kölcseyt választotta volna témául. Pedig Révai tanulmánya szinte kihívja a monográfia kísérletét: maga alkalmi jellege és rövid terjedelme miatt nem törekszik arra, hogy teljes pályaképet adjon, de a legfontosabb szempontokat felveti a pályakép megrajzolásához is. S tegyük hozzá: épp a teljes pályakép helyessége, meggyőző volta igazolhatja végső soron Révai tanulmánya megállapításainak helyességét.

Szauer monográfiája kiválóan oldotta meg feladatát. Nem pusztán ismételi Révai megállapításait, hanem a konkrétumok tüzebe állítja őket, s ezzel érvényességüket kibontja, jelentésüket gazdagítja. Így válik monográfiája nemcsak a vizsgált anyag gazdagabb volta, a kutatási terület rendszere-sebb áttekintése, hanem az elvi szempontok, az értékelő ítéletek finomabb, árnyaltabb kimunkálása miatt is igen jelentős lépéssé Kölcsey helyes megismerésében.

Szauer könyvének a műelemzések a legértékesebb részei. Ez szinte lehetetlenné teszi, hogy érdeme szerint ismertessük. Nem vállalkozhatunk ugyanis arra, hogy akár csak egy-két elemzése ínom szövedékének valamennyi szálát fölfejtjük, bemutassuk. Egyik-másik elemzésében az irodalomtörténész és az esztéta „készsége” olyan nagyszerű megérző képességgel és olyan bravúros kifejezési készséggel párosul, amilyenre talán Horváth János óta nem láthattunk példát. Különösen kitűnő az Országgyűlési Napló és az eddig irodalmi méltatásra nem is igen talált beszédek elemzése.

Műve bevezetésében Szauer a XIX. század elejének politikai és irodalmi viszonyait jellemzi. A Révai tanulmányától felvetett

s azóta gyakran emlegetett „három út” képviselőit ebben a korban is megtalálja, csakhogy Martinovicsek helyére most a Napóleon-várók kerülnek. De sejteti azt is, hogy Kazinczy nyelvújító és nyelvsvépfő hazafiságán túl a Habsburg-ellenesség és az antifeudalizmus olyan erői is kezdenek már érní, amelyek majd túlvezetnek a nyelvújítási harcon. Így Kölcsey pályájának első szakaszát, mely taláiban kapta a „Kazinczy oldalán” címet, az első pillanattól kezdve úgy látjuk, mint szüntelen fejlődést, mint az új írói állásfoglalás csiréit rejtő és érlelő korszakot.

Az első résznek igen fontos és érdekes fejezete Kölcsey pályakezdő költészetének elemzése. E korszak költészetének szentimentalizmusát, a költemények érzelmi-hangulati kettősségét már a polgári irodalomtörténetírás is megállapította. Szauer alapos és figyelmes elemzésének az az újszerű eredménye, hogy a gyakran homályos, megfoghatatlannak tűnő vágyakat kifejező költeményekben fölfedezi és helyes interpretációval napfényre hozza Kölcsey születő s mindjobban erősödő hazafiságának sajátos megjelenési formáit. Hellas, Róma, Olymp, az antik történelem és mitológia képei gyakran jelennek meg Kölcsey e korban írt verseiben, bánatában vigasztalva s fásultságában lelkesítve a költőt. Az antikvitásnak eme képei — mint Szauer írja — „tartalommal telt, izgató szimbólumaivá válnak egy forrorgó és küszködő magyar hazafiúságnak.” (30. l.) Általánosságban feltétlenül meggyőző Szauer gazdagon dokumentált érvelése. Nem szögezi azonban le elég világosan, mennyire látja konkrétan, határozottan, a kor problémáival összefüggőnek ezt az éteri képekben jelentkező hazafiságot. Véleményem szerint Hellas, Róma és Olymp kezdetben csak az antik nagyságot, hőiesiséget, dicsőséget jelentették Kölcsey számára, s később az ezek iránti rajongásba mintegy beleszületett a rokonérzelem, a magyar hazáért való lelkesedés. Így nem tudom elfogadni Szauer állítását, amely ha nem is mondja ki, azt sejteti, hogy a nyíltabb, szabadabb beszédben való korlátozottság szülte ezt a szimbolikát. (, . . . a nagyobb